

הקדמה למהדורה השנייה

קובץ המאמרים 'מעולמם של חכמים, של אישי אפרים אלימלך אורבך, הופיע בשנת תשמ"ח, ושנים רבות עברו מאז אול הספר.

בינתיים יצאו לאור בהוצאת הספרים ע"ש מאגנס שני הכרכים 'מחקרים במדעי היהדות' והקובץ הלוועזי *Selected Writings in Jewish Studies*. קובצו בהם מאמרים והרצאות ברוב תחומי היהדות בתקופות שונות של תולדות ישראל, ואחת החטיבות היא מילואים ל'מעולמם של חכמים'.

עתה מצאה לנכון הוצאת מאגנס להוציא לאור מהדורה שנייה של הקובץ 'מעולמם של חכמים', שאינה שונה מהראשונה, פרט להוספת מפתחות מורחבים ומדויקים בהרבה, ותיקון שיבושים ספורים.

נכדתי, תהילה אליצור, התקינה את המפתחות בסיוע נכדיי בניהו ואחיה אורבך ובשיתופי. תודתי הרבה נתונה להם.

חנה אורבך

בע"ה ירושלים, ר"ח כסלו תשס"ב

הקדמה

בקובץ זה חברו יחד מחקרים שפרסמתי בכתבי־עת, ספרי־יובל וספרי־זכרון במשך ארבעים שנה. המשותף להם הוא שהם מתבססים על מקורות חז"ל ומתארים את עולמם – עולם ההלכה וההגות – תוך כדי התייחסות לתופעות היסטוריות, חברתיות ודתיות שמסביבם.

המאמרים סודרו לפי ענייניהם ונושאייהם, ולא לפי סדר הופעתם. סידור המאמרים במתכונת זו הביא לגיבושן וצירופן של סוגיות כפי שמצאו את ביטויין במדורים השונים. המאמרים צולמו כנתינתם ובסופם של חלק מהם כללתי תיקונים ודברים, שעמדתי עליהם אגב קריאה חוזרת. המאמרים שבקובץ שימשו בחלקם יסוד ורקע לספרי "חז"ל – פרקי אמונות ודעות" (הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשכ"ט). ולספרי "ההלכה – מקורותיה והתפתחותה" (הוצאת יד לתלמוד, מסדה, תשמ"ד).

הפניות למאמרים, הכלולים בקובץ זה, צויינו באריחים בצדי העמודים. מודה אני למר ב"צ יהושע, מנהל הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, על יוזמתו בהוצאת קובץ זה, ולמשנהו מר דן בנוביץ על טרחתו ועמלו בהתקנת הקובץ ובהבאתו לדפוס.

א"א אורבך

ב"ה, ירושלים, ט"ו מנחם־אב תשמ"ז

תוכן העניינים

מנבואה להלכה

9	מתי פסקה הנבואה?
21	הלכה ונבואה
50	הדרשה כיסוד ההלכה ובעית הסופרים
67	מסורת והלכה

הלכה והיסטוריה

97	מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של הז"ל
	הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השנייה
125	ובמאה השלישית
	הלכות עבדים כמקור להיסטוריה החברתית בימי הבית השני
179	ובחקופת המשנה והתלמוד
229	הלכות ירושה וחיי עולם
257	הפקר — משהו על המוסד ומקומו במציאות ההיסטורית
269	משמרות ומעמדות
294	בתי־דין של עשרים ושלושה דיני מיתות בית־דין
306	מעמד והנהגה בעולמם של חכמי ארץ־ישראל
330	"מיהודה לגליל"

מדרש והיסטוריה

349	מלך ונביא בעיני חז"ל
363	המלוכה המקראית בעיני חכמים
376	ירושלים של מטה וירושלים של מעלה
392	סופו של יואב במדרש — היסטוריה מדינית בעיני חכמים
403	כורש והכרותו בעיני חז"ל
411	לשון ועניין
418	לשאלת לשונו ומקורותיו של ספר "סדר אליהו"

הגות ופולמוס

437	אסקיזיס ויסודים בתורת חז"ל
459	עיונים בדעות חז"ל על ההשגחה

486	המסורות על תורת הסוד בתקופת התנאים
	דרשות חז"ל ופירושי אוריגינס לשיר השירים והויכוח
514	היהודי-נוצרי
	דרשות חז"ל על נביאי אומות העולם ועל פרשת בלעם
537	לאור הויכוח היהודי-נוצרי
556	תשובת אנשי נינוה והויכוח היהודי-נוצרי
	'כל המקיים נפש אחת . . . ' גלגליו של נוסח, תהפוכות צנזורה
561	ועסקי מדפיסים
578	מעמדם של עשרת הדיברות בעבודה ובתפילה
597	רשימת המקומות שבהם נתפרסמו המאמרים לראשונה
599	מפתח המקורות
617	מפתח חכמי המשנה והתלמוד
623	מפתח כללי

מתי פסקה הנבואה?

בספרות חז"ל מקובלת הדעה כי הנבואה היא נחלת העבר. מנהיגי האומה וראשיה, מאשריה ומדריכיה אינם שוב חוזים ורואים. את דבר ה' לא ישמעו, אין שואל "מה דבר ה'" ואין נושא את משא ה'. מתי נסתם כל חזון ומתי חלה התמורה הגדולה? האם באמת היתה זאת הפסקה פתאומית, או האם דלדלו מעיינות הנבואה לאט לאט? ועוד: האם כולם קיבלו את הדעה כי פסקה הנבואה או ההיו עוד כאלה, אשר לא רצו לוותר והמשיכו להאמין בשפע ממעל, המעמיד את בחירי העדה בסוד אלוה? ואם היו כאלה, מה הביא את השוללים לא רק לכפור באמיתת נבואתם של שלוחי אלה, אלא אף לכפירה בעצם קיומה והמשכה של הנבואה? הרי הנבואה ליתיה את צעדי האומה מיום היותה, היו אמנם נביאי שקר ונביאי אמת גם בתקופת המקרא, אבל לא שמענו ולא ידענו כי כפרו בעיקר האפשרות שאליהם ישים את דברו בפי בני אדם. מתי פסקה האמונה בהמשכה של הנבואה? מתי אמרו אומר כי מתת אליהם זו נסתלקה? נתבונן לראשונה בספרים המאוחרים שבמקרא. מספר נחמיה מתקבל הרושם כי בזמנו לא עלה על דעת מישהו לומר שהנבואה פסקה. סבבלט מאשים את נחמיה כי העמיד נביאים בירושלים "לאמר מלך ביהודה וגו'" (1). ולפי דברי נחמיה הצד שכנגד שחר נביאים כדי להכשילו (2). גם נחמיה וגם מתנגדיו האמינו בהמשכה של הנבואה ובכוחה היפה אף בזמנם. לעומת זאת אומר אסף "אתותינו לא ראינו אין עוד נביא ולא אתנו יודע עד מה" (3). דבריו ודברי דניאל "ולחתם חזון ונביא" (4) עדות הם להרגשה כי הנבואה נסתלקה. ואם לזמנו של אנטיוכס אפיפנס נתכווננו, הרי מצאנו להם סמוכים בספרי החשמונאים: כשנטמא המזבח הסתירו את אבניו "עד בוא נביא להורות עליהן" (5). אחרי נצחונם הסופי של החשמונאים החליטו "להיות להם שמעון לנשיא ולכהן גדול לעולם עד אשר יקום נביא אמת" (6). ברור כי המחבר רואה את התקופה כחסרת נבואה. לשונו דומה ללשון הכתוב "ויאמר התרשתא להם אשר לא יאכלו מקדש הקדשים עד עמד כהן לאורים ולתמים" (7); וכבר אמרו על לשון זה בברייתא "כאדם שאומר לחברו עד שיחיו מתים ויבוא

(1) נחמיה ו' ז'.

(2) שם י"ג - י"ד; ועמד על כך רנ"ק במונה"ז שער י"א (הוצ' לעמברג) עמ' 93.

(3) תהלים עד ט, ועי' בתרגום ובפירושו המאירי שם, והרד"ק בפ' (דפוס ראשון) הביא שני פירושים:

"אין עוד נביא מעת הגלות משמתו חגי זכריה ומלאכי לא היה לנו עוד נביא להגיד העתירות ומתי תהיה הגאולה, או פי' אין עוד נביא אין עדיין, כלומר הנביא שעתיך להגלות לנו סמוך לגאולה והוא אליהו הנביא לא בא עדיין וכו'", ור' גם בפירושים החדשים של דליטש, ברטולט וגונקל לאותו פסוק שפירשו כלשון ראשון.

(4) דניאל ט כד, בפ' המיוחס לרס"ג: "כי משבנה הבית השני לא קם נביא עוד בישראל זולתי משתמשין בבת קול", וכך פי' גם הראב"ע. והאחרונים נגררו אחרי פירושם של אבות הכנסיה (עי' להלן ע' 42) ופירשו לחתום חזון ונביא הוא "לקיים את דברי הנביאים" (מרטי) "שהחזון והנביא יחתמו שיהיה גלוי וברור בקץ הימים שהם נתיימו באמת, והמעשה יהיה לחזון כחותם למכתב שיאמת אותו" (מ. למברט בהוצ' כהנא).

(5) חשמונאים א, ד מוז וגניות אבני המזבח נוכרת במשנתנו מדות פ"א מ"ו: "מזרחית צפונית בה גזזו בני חשמונאי את אבני המזבח ששקצום מלכי עז"ג", ועי' ע"ז נ"ב ב'.

(6) שם י"ד מ"א ובהע' אחרים כהנא בהוצ' העברית של ספרי החשמונאים, ועי' שם ט' כ"ו.

(7) עזרא ב' סג.

משיח בן דוד" 8). הופעת הנביא מחדש קשורה בעתיד הרחוק, "כעת אין לנו לא נשיא ולא נביא ולא שר" 9). זאת היתה כבר הרגשת דור החשמונאים.

גם חז"ל מאשרים את הדעה כי ראשית ימי שלטון יון היא תקופת הסתלקותה של הנבואה. "הוא אלכסנדר מוקדון שמלך י"ב שנה. עד כאן היו הנביאים מתנבאים ברוה"ק מכאן ואילך הט אונך ושמע דברי חכמים" 10). בכרייתא אחרת שנינו: "תנו רבנן משמתו הנביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי נסתלקה הנבואה מישראל" 11). למרות זאת שבין מותו של מלאכי ובין הופעתו של אלכסנדר הגדול בא"י עברו כ-150 שנה, הרי לפי ההשקפה התלמודית 12) תקופה זו כאילו אינה קיימת וגם לנו היא רובה ככולה סתומה, ועל שקרה בה נדע לכל היותר מתוך השערות.

שם הסברת המסורת שלפיה הופסקה הנבואה עם מותו של מלאכי, תולים רז"ל את הקולר במצב הדור, שהרי מסופר שגם הלל וגם שמואל הקטן ראויים היו שתשרה עליהם שכינה אלא שאין דורם זכאי לכך 13). את הסתלקות הנבואה רוצים גם להסביר ביחסם הרע של בני ישראל לנביאיהם בימי הבית הראשון. "ויאמר העם אל משה דבר אתה עמנו ונשמעה בזו זכו שיעמדו להם נביאים וכן הוא אומר נביא מקרבך וגו' אבל משהיו מלעיבים במלאכי אלהים פסקה מהם רוה"ק וכן הוא אומר (דה"ב ל"ו, טז) ויהיו מלעיבים במלאכי האלהים" 14). דעה אחרת שוללת לגמרי את קיום הנבואה בימי הבית השני. לפיה לא היתה השכינה שורה בבית מקדש זה. ושני טעמים לדבר: הראשון הוא "שכך אמר הקב"ה אם עולים ישראל כולם תשרה שכינה ואם לאו ישתמשו בבת קול"; והטעם השני הוא "מפני שבנאו כורש מלך פרס שהוא מזרע של יפת לפי שאין השכינה שורה במעשה ידיו של יפת אבל בית ראשון שבנו בני ישראל בני בניו של שם שרתה בו שכינה" 15). ואולי גם אונקלוס התכוון לכך בתרגומו "יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם" (ברא' ט כז) "וישרי שכינתיה במשכנא דשם". הטעם האחרון הוא אובייקטיבי. אבדן העצמאות, תלותו של ישראל במלכים נכרים גרמה לירידת כוחותיו הרוחניים ודלדולם. הטעם הראשון תולה את הקולר בעם עצמו. הוא לא שמע

8) חוספתא סוטה י"ג (הוצ' צוקרמנדל עמ' 318) ועי' סוטה מ"ח א.

9) תפלת עזריה ט"ו ל"ה. הוספה זו לס' דניאל היא לדעת החוקרים (עי' במבואותיהם של קאוטש, צ'רלס וכהנא) לכל המאוחר מראשית המאה הראשונה לפנה"ס. התלונה על העדרה של הנבואה בחזון ברוך הסורי (פ"ה א-ג) משקפת את המצב אחב"ש.

10) סדר עולם רבה פ"ו (הוצ' רטנר) ע' ב'. דברי המו"ל בהע' שם כי הכרייתא בסנהדרין נובעת מסע"ר הם לכל הפחות תמוהים.

11) סנהדרין יא א, ועי' חוספתא סוטה פי"ג (עמ' 318) וסוטה מח ב ויומא ט, א.

12) לפי סדר עולם זוטא מלכה מלכות יון בשנת ג"ב שנה למדי ופרס ובאותה שנה גם מתו חגי וזכריה, עי' רטנר סע"ר ס"ט א' הע' ט"ו. ריה"ל אומר כי הנבואה התמידה בבית השני מ' שנה (כזורי ג' לט, סה).

13) עי' לעיל הע' 11, ובתוס' סוטה שם וגם בירושלמי סוטה פ"ט הי"ג נאמר: "יש כאן אדם שראוי לרוה"ק", ולא נאמר שם כמשה רבנו ועי' בהע' מהר"ק חיות בהגהותיו לסנהדרין שם ובדק"ס סנהדרין עמ' 18 ובגיל' ש"ס וילנא שם. וגם על שלשים מתלמידי הלל אמרו: "ראויים היו שתשרה עליהם שכינה", אדר"ג נו"ב פכ"ה, סוכה כח א. וברוב המקומות שכינה, רוה"ק ונבואה שמות נרדפים הם, עי' במאמרו של מרמורשטיין Der heilige Geist in der Rabbinischen Legende. ב-A.R.W. 1930 עמ' 286 והלאה. מרמורשטיין דן יותר על סיפורי נסים ומופתים, על דרכי קדושה וקידוש השם מאשר על השאלה המעניינת אותנו.

14) מכילתא דרשב"י עמ' 114, מדרש הגדול לשמות עמ' 237.

15) פסיקתא רבתי פל"ה, קט א, וביומא ט' כ' מובא הטעם הראשון בשם ר"ל והשני בשם ר' יוחנן,

ועי' בב"ר לו ה, הוצ' תיאודור עמ' 342.

מפתח חכמי המשנה והתלמוד

התנאים

אלעזר המודעי 379, 321, 105-103, 99, 98, 45	אבא חלקיה 15
478	אבא חנין 239
אלעזר הקפר ברבי / בר קפרא 552, 453, 441	אבא יוסי בן חנן איש ירושלים 387
אלעזר חסמא 320	אבא יוסי בן יוחנן 195
	אבא שאול 117
בבא בן בוטא 316	אבא שאול בן בטנית 195
בן בוכרי 58	אבטליון 462, 318, 311, 60, 59, 55, 53
בן זומא 502-497, 473, 421	אושעיה 98
בן עזאי 496, 488, 473-471, 469, 448, 446, 386	אחי בר' יאשיה 219, 218
501-497	איסי בן יהודה 337, 83
בני בתירא 65, 60	אליעזר (בן הורקנוס) 68, 67, 62, 61, 45, 39, 30
בנימין הצדיק 565	71-74, 86, 97, 99, 102, 103, 108, 109, 111
בר הי הי (בן הא הא) 114	190, 195, 200, 203, 205, 207, 233, 239, 249
ברוריה 426	264, 294, 301, 300, 319, 320, 331, 335-337
	413, 416, 420, 424, 427, 444, 449, 451, 461
גמליאל בן רבי 328	488, 493, 494, 504, 585, 590
גמליאל דיבנה 207, 202, 201, 103, 99, 98, 61, 53	אליעזר בן יעקב 342, 341, 203, 200, 99, 83, 24
462, 386, 343, 339-334, 326, 323-318, 208	379, 385, 442, 448, 450
583, 520, 465	אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי 341
גמליאל הזקן 335, 316, 313, 201, 53, 45	אלישע בן אבויה/ אחר 493, 466, 343, 118, 45
	497-499, 507
דוסא בן הורקינוס 495, 319, 318, 316, 260, 24	אלעאי 336, 74
דוסתאי 111	אלעזר איש ברתותא 114
	אלעזר בן דורדיא 45
הורקנוס 488	אלעזר בן חנניה בן חזקיה 316
הלל 181, 118, 113, 71, 69, 60, 51, 44, 38, 15, 10	אלעזר בן חרסום 473
462, 441, 387, 316-311, 247, 238, 195, 182	אלעזר בן עזריה 264, 191, 111, 107, 76, 75, 63
586, 478, 473	305, 319, 320, 323, 338, 339, 341, 379, 386
הלל, בית, ראה במפתח הכללי בית שמאי ובית הלל	445, 452, 488, 590
	אלעזר בן ערך 496-487, 422, 101, 99, 98, 44
זכריה בן הקצב 188, 62	499
	אלעזר בן פרטא 450, 208
חזקא 26	אלעזר בן צדוק 322, 24
חוני המעגל 15	אלעזר בן שמוע 341, 326, 325, 208, 191, 183
חייא 452, 387, 378, 367, 346, 327, 326	343
חילפתא בן קוניא 55, 54	אלעזר בר' יוסי הגלילי 364
חלפתא מציפורי 339, 335, 334	אלעזר בר' צדוק 343, 342, 309, 303, 302, 203
חנינא 105	449, 515
חנינא איש אונו 82	אלעזר בר' שמעון 343, 205, 204, 112

מפתח חכמי המשנה והתלמוד

515,504,496-486,442,430	חנינא בן גמליאל 367
342,336,335,320,319	חנינא בן דוסא 441,106
יוחנן בן נורי	חנינא בן תרדיון 45,324,337,338,450,456
386	524
יוחנן החורוני 316	חנינא בר חמא 328
יוחנן הסנדלר 342	חנינא סגן הכהנים 318,367,514,515
יונתן 504,479,478,455,450,318	חנינא איש אונו 343
יונתן בן עוזיאל 492,238,58,44	חנן הנחכא 15
יונתן בן עמרם 327	חנניה 452
יוסי 99,86-84,82,81,79,78,73,64,63,54	חנניה בן אחי ר' יהושע 337,250
118,191,250,265,339,341,342,356,364	חנניה בן חזקיה 22
365,444,453,484,494,496,538,553,554	חנניה בן חכניאי 492
590	חנניה מן עכו 333
יוסי איש הוצל 478	חצפית 339
יוסי בן דורמסקית 385,379	
יוסי בן זמרא 533,453	טוביה הרופא 203
יוסי בן יוחנן 308	טרפון 68,109,195,208,305,318,320,323
יוסי בן יעזר 308,239,115,54,51	496,360,341,338,336,324
יוסי בן קיסמא 450	
יוסי בר' חנינא 187	יאשיה 60,218,477
יוסי בר' יהודה 492,450	יהודה בן כבא 324,338,339,341,450
יוסי הגלילי 186,207,208,246,301,336,337	יהודה בן בתירא 93
427,553	יהודה בן טבאי 59
יוסי הכהן 188,321,334,490-492	יהודה בר' אלעאי 29,52,68,69,74,76,79,80
יועזר 316	81,93,99,100,106,190,194,203,230,241
יעקב 472,252	259,260,295-302,305,309,310,326
יצחק 475,474	330-332,336,353,342-340,336
ישבב 339,111	379,393,416,441,449,487,492,503
ישמעאל 62,63,113,200,205,207,208,241	יהודה הנשיא 38,45,68,72,79,82,83,118
250,280,425,442,449,450,455,470,474	191,197,211,218,321,326-328,343-346
475,493,510,511,521,522	367,387,389,397,451,452,460,461,504
ישמעאל בן אלישע 508-505,446	505,533
ישמעאל בן ר' יוחנן בן ברוקה 386	יהושע (בן חנניה) 17,30,39,40,60,62,68,72
ישמעאל בר' יוסי בן חלפתא 387,203	73,97,99,102,103,109,113,109,207,233,249
מאיר 52,77,78,80-82,84,85,99,108,113	262,318,319,321,323,333,335-337,424
114,194,201,208,217,265,297,326,341-341	432,442-444,446,450,452,461,462,470
343,387,446,450,461,473,477,520	488,490-493,495,506,522
מתאי בן חרש 456	יהושע בן בתירא 324
	יהושע בן לוי 72,83,84
נהוראי 364,365,373	יהושע בן פרחיה 54,55,57
נחום איש גמזו 62,449	יהושע בן קרחה 99,111,448,470,480,504
נחוניא 53	יהושע הגרסי (בן יהונתן) 517
נחוניא בן הקנה 68,69,101,106,333,510	יוחנן בן אלעאי 336
נחמיה 99,296,297,341,342,364,414,450	יוחנן בן ברוקא 239,241,280
נחאי הארכלי 331	יוחנן בן גודגדה 318
נתן 474,367,520,557,582-584	יוחנן בן זכאי 44,58,60-62,64,65,97-103
נתן בר יוסף 450	183,184,262,316,318,321,331-333,385